

KİTAP İNCELEMESİ / BOOK REVIEW

Uzm. Mehmet DERİ¹

İLÂHÎ FİİLLERDE ZORUNLULUK: VÜCÛB ALELLAH

Dr. Öğr. Üyesi Sibel KAYA

(Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Baskı, 2021, 334 Sayfa,
ISBN: 9789753556033)

ÖZET

Mu‘tezile’nin Allah hakkında vücûb fikrine ulaşmasında, Allah tasavvurunun önemli bir etkisi olmuştur. Bu nedenle onların, zâtî ve fiilî nitelikleri ve bu niteliklerin ilâhî zâtla ilişkisini nasıl izah ettikleri “vücûb alellah” düşüncesi açısından ele alınmıştır. Mu‘tezile âlimleri, mahiyeti zâtının aynısı olan bir Allah tasavvuru ortaya koymuş ve Allah’ın temelde, mahiyeti açısından bir vücûbiyet içinde bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Böylece onlar, ilâhî fiillerin gerçekleşmesinde harici bir gerektiricinin değil, zâtî niteliklerin ve bunlarla bağlantılı olarak Allah’ın sahip olduğu fiilî niteliklerin belirleyici olduğunu ileri sürmüşlerdir. Mu‘tezile, zâtî ve fiilî niteliklerin ilâhî fiiller üzerindeki bu belirleyiciliğini vücûb lafzıyla ifade etmiştir. Bu şekilde onların, aklî bir çıkarım olarak ulaştıkları “vücûb alellah” düşüncesinin, ilâhî zâtın mahiyetini tasavvur biçimiyle yakından ilişkili olduğu gözlemlenmiştir. Mutezile’nin, Allah hakkında vâcip kabul ettikleri fiilleri genel olarak yaratma, teklif ve temkîn konularıyla ilişkilendirdikleri görülmüştür. Ancak bu hususların tamamında Mu‘tezile âlimleri hemfikir değildir. Ekol içinde ortaya çıkan teorik farklılıklar, Allah hakkında vâcip kabul edilen fiillerin neler olduğu hususundaki görüşleri de etkilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mu‘tezile, “Vücûb alellah”, İlâhî Fiiller, Zorunluluk

¹ 1 Editör-Yazar, ORCID: 0000-0002-2287-9330, mehmet.deri@gmail.com

NECESSITY IN DIVINE ACTS: WUJÛB ALELLAH

Assistant Professor Sibel KAYA

(Ankara: Ankara Okulu Publications, 1st Edition, 2021, 334 Pages,

ISBN: 9789753556033)

ABSTRACT

The imagination of God had a crucial effect on Mu‘tazila's reaching the idea of “obligation of God”. Therefore, how they were explaining Mu‘tazila essential and actual attributes and the relationship of these attributes with the divine essence were studied in terms of the idea of “obligation of God”. Mu‘tazila scholars put forward a God, whose nature is the same as His essence and they argued that God was essentially under the obligatory with regard to his nature. Thus, they argued that not an external obligatory but the essential attributes and concerning these, the actual attributes that God possesses are decisive in the realization of divine acts. Mu‘tazila expressed this determination of essential and actual attributes over the divine acts with the wording of “obligation”. Thereby, it was observed that the idea of “obligation of God” Mu‘tazila reached as a conclusion of rational inference was closely related to the imaging of nature of divine essence. It was seen that the acts accepted as obligatory about God, in general, were related with the concepts of creation, proposal and temkîn (provide for responsible persons/mukallef bih) by Mu‘tazila. However, Mu‘tazila scholars do not completely agree on all these matters. The theoretical differences emerging within the Mu‘tazila’s ecole also affected the opinions about what acts accepted as an obligatory on God.

Keywords: Kalām, Mu‘tazila, “Obligation of God” (Wajib alellah), Divine Acts, Obligatory

İslâm düşüncesinin ilk sistematik itikadî ekolü olan Mu‘tezile, usûl-i hamse/beş esas adını verdikleri inanç esaslarını şekillendirmiştir. Bu esaslar onları, Mu‘tezilî olmayanlardan ayıran temel ilkeler olarak öne çıkmıştır. Mu‘tezile’nin itikadî konulara yaklaşımında aklın verilerine olan bağlılıkları ön plandadır. Bu doğrultuda onlar, İslâm düşüncesinde aklî yöntemin öncüleri olarak nitelenmektedir.

İncelediğimiz eserde, Mu‘tezile’nin Allah’ın yapması vâcib olan (vücûb alellah) birtakım fiilleri olduğu iddiası ele alınmıştır. Bu iddianın tutarlılığı, diğer kelâmî ekollerin itirazları da dikkate alınarak incelenmiştir. Ayrıca Mu‘tezile içinde, Allah’a vâcib kabul edilen fiillerin neler olduğu hususunda ortaya çıkan ihtilaflar üzerinde durulmuştur.

Mu‘tezile’nin “vücûb alellah” düşüncesi, Allah’ın insanla ve diğer yaratılmışlarla ilişkisinin birtakım rasyonel ve ahlâkî ilkelere göre gerçekleştiğini öne sürer. Onlar adalet ilkesinin bir gereği olarak gördükleri vâcibi, Allah’ın başlangıçta nesnelerin tabiatına yerleştirdiği değer ilkelerinden biri olarak kabul etmişlerdir. Evrensel olan bu ahlâkî ilke rasyoneldir ve iyinin (hüsün) bir alt kategorisidir. Ahlâklı olabilmenin temel şartı hüsün ilkesine ve onun kategorilerinden biri olan vâcibe uygun davranmaktır. Mu‘tezile’ye göre vâcip, harici bir zorunlulukla değil fiilin kendine has yönleri ile ilişkilidir. Bu nedenle onlar Ehl-i Sünnet’in, vâcip kavramıyla Allah’a harici bir zorunluluk yüklendiği ve bunun ulûhiyete zarar verdiği iddiasını kabul etmemişlerdir. Onlar vâcibin yapılmamasını kötülük (kubuh) olarak nitelendirmiş ve Allah’ın üzerine vâcip olanı yaptığını iddia etmenin, O’nu kötünün faili olmaktan tenzih etmek anlamına geldiğini ileri sürmüşlerdir.

Mu‘tezile’nin Allah hakkında vücûb fikrine ulaşmasında, Allah tasavvurunun önemli bir etkisi olmuştur. Bu nedenle onların, zâtî ve fiilî nitelikleri ve bu niteliklerin ilâhî zâtla ilişkisini nasıl izah ettikleri “vücûb alellah” düşüncesi açısından ele alınmıştır. Mu‘tezile âlimleri, mahiyeti zâtının aynısı olan bir Allah tasavvuru ortaya koymuş ve Allah’ın temelde, mahiyeti açısından bir vücûbiyet içinde bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Böylece onlar, ilâhî fiillerin gerçekleşmesinde harici bir gerektiricinin değil, zâtî niteliklerin ve bunlarla bağlantılı olarak Allah’ın sahip olduğu fiilî niteliklerin belirleyici olduğunu ileri sürmüşlerdir. Mu‘tezile, zâtî ve fiilî niteliklerin ilâhî fiiller üzerindeki bu belirleyiciliğini vücûb lafzıyla ifade etmiştir. Bu şekilde onların, aklî bir çıkarım olarak ulaştıkları “vücûb alellah” düşüncesinin, ilâhî zâtın mahiyetini tasavvur biçimiyle yakından ilişkili olduğu gözlemlenmiştir.

Prof. Dr. Temel Yeşilyurt danışmanlığında, 2020 yılında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kelam Anabilim Dalında Doktora Tezi olarak hazırlanan bu çalışma, daha sonra gözden geçirilerek kitap haline getirilmiş, ilim âleminin istifadesine sunulmuştur.

İnceleyeceğimiz eser; giriş, üç bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır.

Girişte (s. 8-18); çalışmanın konusu, amacı, önemi, faydalanılan akademik literatür ve eserin yazılma gerekçesine yer verilmiştir.

Birinci Bölümde (s. 19- 98); “*Vücûb Alellah Düşüncesinin Temelleri*” başlığı ile Vücûb Alellah kavramın tarihî arka planı ve Vücûb Alellah düşüncesini ortaya çıkaran etmenler incelenmiş; Allah’a vücûbiyet atfetmede kullanılan yöntem ve ortaya konulan delillere değinilmiştir.

Bu bölümde önemine binaen “Vücûb Alellah” Düşüncesini Ortaya Çıkaran Etmenler” kısmına değinmek istiyoruz: Mu‘tezile âlimleri, vahyin belirlediği Allah tasavvurundan yola çıkarak bir tasavvur oluşturmuşlar sonrasında ise akıl aracılığı ile bu Allah tasavvurunu şekillendirmişlerdir. Mu‘tezilî âlimler dışarıdan ve içeriden gelen tehditlere karşı Allah’ın varlığı, birliği, sıfatları, fiilleri gibi pek çok konuda istidlâlde bulunmakla kalmamış kendi içinde tutarlı, bütüncül bir kelâmî sistem kurulmasına önayak olmuşlardır. Dolayısıyla Allah hakkında vâcip nitelmesini kullanmalarına da imkân veren kelâmî bir dil inşa etmişlerdir.

Vücûb alellah düşüncesinin ortaya çıkmasında Mu‘tezile âlimlerin kullandıkları analojik (temsili) ve tenzih dilin büyük rolü olmuş, bu dili aklî temeller üzerine inşa etmişlerdir. Onların Allah’a vücûbiyet atfetmeleri analojik ve tenzih dilinin bir sonucudur.

İkinci Bölümde (s. 99-198); “*Vücûb Alellah Bağlamında Mu‘tezile’nin Allah Tasavvuru*” başlığı altında “vücûb alellah” düşüncesi çerçevesinde Mu‘tezile’nin Allah tasavvuru incelenmiş, Allah’ın zât ve sıfatlarına dair görüşlerin vücûbiyet teorisi ile ilişkisi ortaya konulmuştur.

Mu‘tezile, ilâhî nitelikleri iki kategoride ele almıştır. Bunlar zâtî (zorunlu/özsöl) ve fiilî niteliklerdir. Allah’a atfedilen vücûb kavramının hem zâtî hem de fiilî niteliklerle ilişkili yönleri söz konusudur. Bu durum vücûb kavramının terminolojik olarak hem aklî hem de ahlâkî bir kategori olmasıyla ilişkilidir. Zâtî nitelikler bakımından ele alındığında vücûb, aklî bir kategoriye ifade eder. Fiilî nitelikler bakımından ise ahlâkî bir kategoridir. Bu doğrultuda ilâhî zâtî nitelikleri; aklî kategoriler olan vâcip, imkân ve muhal çerçevesinde, fiilî nitelikleri ise ahlâkî kategoriler olan vâcip, kabih çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Mu‘tezile âlimleri, mahiyeti zâtının aynısı olan bir Allah tasavvuru ortaya koymuş ve Allah’ın temelde, mahiyeti açısından bir vücûbiyet içinde bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Böylece onlar, ilâhî fiillerin gerçekleşmesinde haricî bir gerektiricinin değil, zâtî niteliklerin ve bunlarla bağlantılı olarak Allah’ın sahip olduğu fiilî niteliklerin belirleyici olduğunu ileri sürmüşlerdir. Mu‘tezile, zâtî ve fiilî niteliklerin ilâhî fiiller üzerindeki bu belirleyiciliğini vücûb lafzıyla ifade etmiştir. Bu şekilde onların, aklî bir çıkarım olarak ulaştıkları “vücûb alellah” düşüncesinin, ilâhî zâtın mahiyetini tasavvur biçimiyle yakından ilişkili olduğu söylenebilir.

Üçüncü Bölüm (s. 99-198); “*Allah’a Vâcip Olan Fiiller*” başlığını taşımakta olup bu bölümde Allah hakkında vâcip kabul edilen fiillerin hangileri olduğu üzerinde durulmuş; bu konuda Mu‘tezile içinde ortaya çıkan ayrışmalar ele alınmıştır.

Allah’ın kötülükleri yaratmadığı ve insanları fiillerine zorlamadığı hususları Mu‘tezile’nin ilâhî adalet çerçevesinde ele aldığı temel konular olmakla birlikte, bunlar aynı zamanda “vücûb alellah” olarak gösterilen hususların başında gelmektedir. Bu doğrultuda Mu‘tezile’nin “vücûb alellah” teorisinin iki boyutu olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki, bir fiili yapmanın Allah’a vâcip olması iken diğeri, bir fiili yapmamanın Allah’a vâcip olmasıdır. Diğer bir deyişle, Allah hakkında gerekli olan hususlar bir yönüyle Allah’ın yapması gerekli olan şeylerdir ki bunlar “vücûb alellah” kavramı üzerinden ifade edilen birtakım vâcip fiillerdir. İkincisi ise O’nun yapmaması gerekli olan şeylerdir. Bu durumda vâcibi yapmamak da bir fiil olarak düşünülmektedir. Bunlar Mu‘tezile tarafından kabih kategorisinde görüldüğünden Allah’tan tenzih edilmiştir. İlkinde (vâcip) yapmamak/terk ile zemmi hak etme vardır. İkincisinde (kabih) ise yapmakla zemmi hak etme söz konusudur. Örneğin Allah’ın iyinin faili olması, lütfetmesi, nebi göndermesi, yaratması yapması gerekli olan vâciplerdendir. Diğer taraftan zulüm, yalan, güç yetirilemeyecek teklif ise O’nun yapmaması gereken kabih fiillerdendir. Bu tür kötü fiiller, hiçbir şekilde ilâhî fiilin konusu olarak görülmediğinden Mu‘tezile daha çok Allah’ın yapması gereken hasen fiiller üzerinde durmuştur.

Allah’a vâcip olan fiillerin hangileri olduğu hususunda Mu‘tezile içinde bir birlik olmadığı görülmüştür. Allah’ın başlangıçta yaratmasını (ibtidâu’l-halk), aslah olanı yaratmasını, kullarına teklifte ve va‘d ve vaîdde bulunmasını vâcip kabul edenler “vücûb alellah” konusunda en ileri gidenler olarak öne çıkmaktadır. Bunlar Bağdat ekolünden Nazzâm, Câhiz, Esvârî, Kâ’bî gibi birkaç kimse ile Basra ekolünün Hüseyniyye koluna mensup olan Mu‘tezilîlerdir. Bunların Mu‘tezile içindeki sayısının çok fazla olmadığı görülmüştür. “Vücûb alellah” düşüncesine yönelik en ciddi eleştiriler bu kimselere yönelik olarak dile getirilmiştir.

Sonuç (s. 303-310) kısmında ise çalışmanın genel bir değerlendirilmesi yapılarak çalışmaya son verilmiştir.

İncelediğimiz bu eserde; Mu‘tezile’nin vücûb alellah düşüncesine bakışı konusu akademik bağlamda ele alınmakta olup zengin bir akademik literatür kullanılarak hazırlanmış olması, konuların bütüncül ve sistematik bir şekilde ele alınması, yazarının konuya olan hâkimiyeti ve özgün değerlendirmeleri, kendi alanında daha sonra yapılacak akademik araştırmalar için ciddi bir literatür katkısı sunması nedeniyle konuyla ilgilenen akademisyenler ve araştırmacılar için önemli bir başvuru niteliği taşımaktadır.